

Kuidas kirjutanuks Ivan Julm eesti keeles? Tähelepanekuid ajalooliste tekstide tõlkimisest

SIRJE KUPP-SAZONOV

Tartu Ülikooli tõlkeõpetuse ja -uuringute osakonna vene keele ja tõlkeõpetuse lektor
sirje.kupp-sazonov@ut.ee

Teesid: Aastakümneid või sajandeid või aastatuhandeid tagasi kirjutatud teksti tõlkimisel tänapäevase lugeja jaoks peab tõlkija pidevalt otsima kuldset keskteed. Ühest küljest soovib lugeja kindlasti tunnetada, et tema ees ei ole kaasaegne tekst, teisest küljest aga tahab ta seda teksti lugeda ja mõista ilma suuremate raskusteta. Tõlkimist keerukamaks muutvad asjaolud võivad olla tingitud nii lingvistilistest kui ka ekstralingvistilistest faktoritest. Ajaloallikate tõlkija peab paratamatult olema valmis suuremaks või väiksemaks detektiivitööks, et pakkuda oma lugejale lisaks meelelahutusele ka võimalust ennast harida. Artiklis vaadeldakse mõningaid raskusi, millega puutub kokku ajalooliste tekstide tõlkija. Tõlkeprobleeme ja nende võimalikke lahendusviise analüüsitakse Vene tsaari Ivan Julma mõningate läkituste eestinduste näitel.

Märksõnad: ajalookeel, ajalooline tekst, diplomaatilised läkitused, Ivan Julm, tõlkimine

SISSEJUHATUS

Ajaloolane Julia Komleva (2008: 202) on väitnud, et ajalooliste allikate tõlkimine on ühest küljest küll tõlketegevus, kuid teisest küljest ka eriline teadustegevus, mille eesmärgiks peab olema luua uus tekst, mis annab võimalikult täpselt edasi originaali sisu. Poola ajaloolane Edward Skibiński (2015: 11) rõhutab, et tõlketekst on ühtaegu nii ajaloolise allika tõlge kui ka selle tõlgendus.

Ajalooliste tekstide (nagu iga teise tekstitüübi) tõlkimisel on oma eripärad ja raskused, millega peab arvestama, et saadud tulemus pakuks nii lugemisrõõmu kui täidaks ka harivat eesmärki. Poola tõlketeadlased Roman Kalisz ja Maciej Kalisz (2017: 72) on toonitanud, et ajalooliste tekstide ideaalne tõlkija peaks olema pime hoiakute, poliitiliste veendumuste ja ajalooliste traditsioonide osas, ta peaks igal juhul vältima poolte valimist ja keskendumata vaid tõlke täpsusele, sealjuures mitte muretsema lugejate retseptiooni pärast, isegi kui tekst võib kellegi jaoks olla solvava sisuga, ka tekstis sisalduvaid vigu ei tohiks tõlkija pimesi parandama hakata, ta võib neile vaid joonealustes märkustes viidata.

Termini *ajaloolised tekstid* alla mahub tegelikult väga palju erinevaid žanre ja tekstitüüpe. Eristada võib isiklikke (memuaarid, päevikud, erakirjavahetus jms) ja riiklikke dokumente (seadused, määrused, käskkirjad, riigitegelaste kirjavahetus, ametlik (diplomaatiline) kirjavahetus jms). Riiklikud dokumendid võib omakorda jagada selle järgi, kas need on suunatud sise- või välispoliitika arendamiseks, nt seaduste eesmärk on eelkõige reguleerida siseriiklikku elu, samas diplomaatiline kirjavahetus, erinevad lepingud jms on suunatud riigi välispoliitika edendamiseks. Ajaloolised tekstid võib jagada kahte suurde rühma ka selle järgi, milline on teksti üldine funktsioon. Teatud tüüpi tekstid (eelkõige seadused, määrused, lepingud jms) on mõeldud suunama üksikisikuid ja riike tegutsema teatud viisil. Aga nt ajalookroonikates kirjeldatakse konkreetset ajalooperioodi, siis tegutsenud isikuid ja toimunud sündmusi, ning seda tüüpi tekstid ei eelda teatud viisil tegutsemist. Loomulikult kuuluvad ajalooliste tekstide hulka ka ilukirjandusteosed ning kindlasti pole see nimekiri ammendav.

Konkreetne ajaloolise teksti tüüp nõuab mõnevõrra erinevat lähenemist ka tõlkijalt, nt võib eeldada, et kellegi päevikute või mõne ilukirjandusteose tõlkimisel on tõlkijal enam loomingulist vabadust võrreldes seaduse või rahulepingu edasiandmisega teistes keeles.

Ajaloolise teksti tõlkimine võib toimuda neljal viisil:

1. Tõlgitakse “vanast”¹ keelest sellisesse tänapäevasesse keelde, mis on “vana” keelega mingil viisil seotud, nt vanaslaavi keelest tänapäevasesse vene keelde, keskinglise keelest tänapäevasesse inglise keelde jne.
2. Tõlgitakse “vanast” keelest sellisesse tänapäevasesse keelde, mis ei ole “vana” keelega seotud, nt gooti keelest tänapäevasesse jaapani keelde, sumeri keelest tänapäevasesse eesti keelde jne.
3. “Vanast” keelest tänapäevasesse keelde tõlgitud tekst tõlgitakse teise tänapäevasesse keelde, nt vanavene keelest tänapäevasesse vene keelde tõlgitud tekst tõlgitakse tänapäevasesse eesti keelde.
4. Tänapäevases keeles kirjutatud tekst tõlgitakse teise tänapäevasesse keelde.

Kui originaalteksti ja tõlke loomise vahel on suur ajaline distant, siis on levinud lahendus sihtteksti ajalooline stiliseering,² mis tähendab teadlikku, järjekindlat ja sihipärast teatud epohhile iseloomulike stiili eripärade edasiandmist ka tõlkes (Troitski 1964: 169, viidatud Komleva 2008: 205 kaudu). Tõlkija võib otsustada tugevama või nõrgema stiliseeringu (nt arhaismide kasutamise) kasuks, kuid üldiselt on teadlased jõudnud seisukohale, et ajaloolisi tekste tuleks tõlkida tänapäevasesse keelde (Komleva 2008: 206), mitte üritada näiteks 16. sajandi vanavene keelt tõlkida sama sajandi inglise keelde, kuna tänane lugeja ei suudaks sellist teksti lugeda ega mõista. Mõningate keelte puhul võib olla koguni nii, et konkreetsetel sajandil veel sihtkeele kirja-keelt ei eksisteerinudki. Teisest küljest tuleb loomulikult olla ettevaatlik ka liiga tänapäevaste väljendite kasutamisega, mis mõjuvad ajaloolises tekstis kohatult. Loogilisena näib seisukoht, et mida suurem on ajaline distant originaalteksti ja tõlke vahel, seda tuntavam peaks olema viimases arhailisus³ (Aleksejeva 2021: 154–155).

Eesti ajaloolase Jüri Kivimäe (2022: 699–700) soovitusel tuleks koguni rääkida **ajalookelest** kui teatud tüüpi oskuskeelest, millel on oma selge eripära. Sarnaselt teiste erialakeeltega on ka ajalookeele oluliseks tunnuseks spetsiifiline terminoloogia. Ajaloolane (ja ka ajalooliste tekstide tõlkija) peab tegema vahet terminitel, mille tähendus võib esmapilgul näida sama, nt *ori*, *pärisori* ja *teoori* tähistavad kõik 'mittevaba üksikisiku sunnivii-silist sõltuvust', kuid need pole sünonüümid ning neid ei saa ajaloolises tekstis suvaliselt paigutada erinevatesse ajastustesse ega regioonidesse. Seega võib kinnitada, et ajalooliste tekstide tõlkimiseks on ühest küljest vaja põhjalikke teadmisi konkreetse ajalooperioodi kohta ja teisest küljest professionaalse tõlkija oskusi (Komleva 2008: 203).

Ühe ajalooliste tekstide tõlkimise omapärana võib välja tuua nii tõlkijate kui lugejate üldiselt positiivse suhtumise tõlkijapoolsetesse märkustesse ja kommentaaridesse, mis aitavad teksti ja konkreetset ajastut paremini mõista. Sellised seletused võivad paikneda tõlketeksti juures joonealuste märkustena või tõlke lõpus. Pole harvad juhused kui tõlkija kommentaaride osa on isegi mahukam, kui originaaltekst ja selle tõlge.⁴

Lisaks tõlkija märkustele ja seletustele on konkreetse ajaloolise teksti konteksti, tausta, aga samuti ka tõlkestrateegiaid võimalik avada tõlget saatvas ees- ja/või järelsõnas. Näiteks selgitab J. Kivimäe oma "Balthasar Russow. Liivimaa provintsi kroonika" eestinduse eessõnas (Kivimäe 2022: 13–14), mis on uues tõlkes välja jäänud, kuidas on esitatud arvukad koha- ja isikunimed (lähtudes eesti keeles kujunenud traditsioonist, Eesti kohanimedel on kasutatud tänapäevaseid nimekujusid), kuidas on tõlgitud erinevaid ajaloolisi termineid, mida on seletatud joonealustes märkustes, kuidas on muudetud originaalteksti süntaksit, milliseid arhaisme on kasutatud jpm. Ka teose järelsõnas (Kivimäe 2022: 405, 410) peatub tõlkija mitmetel eestindamise käigus ilmnenud raskustel, muuhulgas sellel, et kroonika keelekasutust ja stiili pole

eestikeelses tõlkes võimalik täpselt ja ajastutruult edasi anda, samas on üritatud tõlkida võimalikult originaalilähedaselt, eestindamisel on püütud jälgendada saksa keelele omast lauseehitust ja võimalusel on kasutatud arhaisme jne.

ANALÜÜSIMATERJAL

Selles artiklis vaadeldakse Vene tsaari Ivan Julma mõningate läkituste (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022) näitel, milliste raskustega puutub kokku nende eesti keelde tõlkija. Valitseja kirjade eestinduste näol on tegu kolmandat tüüpi ajalooliste tekstide tõlkimisega, s.t lähtetekstiks olid läkituste tõlked tänapäevasesse vene keelde (Lihhatšev & Lurje 1951; eesti keelde tõlkimise ajal jälgiti siiski ka pidevalt vanavenekeelseid originaaltekste, et olla kindel nende vastavuses). Näitelauseid pärinevad järgmistest kirjadest: Rootsi kuningale Johan III-le (1572 ja 1573), Inglismaa kuningannale Elizabeth I-le (1570), Poola kuningale Stefan Batoryle (1581), Andrei Kurbskile (1577) ja Simeon Bekbulatovitšile (1575).

Vene tsaari läkituste žanrilist kuuluvust on mõnevõrra keerulisem määratleda. Ühest küljest on loomulikult tegu ametlike riiklike dokumentidega, teisalt aga jääb väga sageli neis kirjades ametlikkusest kõvasti puudu ja tekstid sarnanevad pigem ilukirjandusteosele. Ivan Julmale on omane erinevate keeleregistrite ja -stiilide segamine, ta armastab tuua rohkelt tsitaate pühakirjast ning võib samas oma adressaati valimatute sõnadega sõimata.

Nagu öeldud, kuuluvad ajalooliste tekstide tõlgete juurde sageli põhjalikud kommentaarid ning muud saatetekstid. Vene tsaari eesti keelde tõlgitud kirjad ei ole selles osas erand, raamatus on lisaks läkitustele käsitletud ka Ivan Julma elulugu, isiksust, reforme, samuti Moskva tsaaririigi välispoliitikat ja diplomaatiat. Läkituste tõlked on varustatud paljude kommentaaridega, mis aitavad lugejal paremini mõista, millistele sündmustele ja isikutele tsaar oma kirjades viitab.

Kuigi Vene tsaari kirjad kalduvad sageli oma jutustava, samas emotsionaalse stiili, väga erinevate keeleregistrite ja rikkaliku sõnavara poolest pigem ilukirjanduse kui ametliku suhtluse valdkonda, on nende tõlkimisel lähtunud siiski ajalooallikate tõlkimise põhimõtetest. Samas kui näiteks ajaloolise romaani puhul tuleks silmas pidada teisi tõlkeprintsipe (vt Melnitšuk & Fenenko 2017: 108).

Tsaari läkituste tõlkes ettetulevaid raskusi võib tinglikult jagada lingvistilisteks ja ekstralingvistilisteks. Nende kahe probleemitüübi vahele paigutuvad veel ka teksti ajastu ja kirjutaja omapärase stiili edasiandmisega seotud keerukused. Järgnevalt peatutakse neil momentidel eraldi.

LINGVISTILISED TÕLKERASKUSED

Lingvistilisest seisukohast valmistavad ajalooliste tekstide tõlkijale enim peavalu terminid, grammatiliste vormide kasutamine, isiku- ja kohanimed.

Ajalooliste terminite (ajalooliste reaalide)⁵ tõlkimisel tuleb säilitada nende spetsiifika ja anda edasi need tähendused, mis terminitel olid kindlal ajalooperioodil konkreetnes piirkonnas (Minjar-Belorusševa & Pokrovskaja 2013: 47).

Terminite sihtkeeles edasiandmiseks on kolm peamist moodust:

1. Kasutada keeles eksisteerivat kinnistunud vastet. Ivan Julma läkitustes esines rohkesti selliseid termineid, millel on eesti keeles olemas juba ammu kinnistunud vaste, nt: *великий князь* – suurväst, *грамота* – ürik, *дьяк* – djakk, *печатник* – pitsatihoidja jne. Sageli on kinnistunud vasteks laensõna või kalka lähtekeelest.
2. Luua uus termin. Seda lähenemist tuleb kasutada kahel juhul. Esiteks, kui sihtkeeles on küll olemas n-ö sõnaraamatu vaste, kuid selle tähendus kehtis mõnel muul ajalooperioodil. Teiseks, kui sihtkeeles üldse puudub originaaltermini vaste. Terminiloome puhul tuleks kindlasti pidada silmas terminitele esitatavaid nõudeid (vt nt Erelt 2007: 293–307).
3. Jätta lähteteksti termin tõlkimata ja seletada selle sisu lahti. Nii toimivad tõlkijad üldjuhul siis, kui sihtkeeles on lähtekeele terminile võrdväärset vastet mingil põhjusel keeruline leida või luua.

Keeles juba eksisteeriva vaste kasutamine näib lihtne, kuid tegelikult peituvad ka siin oma ohud ja raskused. Isegi kui sõnaraamatus on terminile vaste olemas, peab tõlkija veenduma, ega selle oskussõna tähendus pole aja jooksul muutunud ja kas selle vaste kasutamisel on mingisuguseid regionaalseid piiranguid.

Ivan Julma läkitustes esineb korduvalt termin *пучмав*, mille vasteks on eesti keeles laensõna *pristav*. Kontrollides selle sõna tähendust, selgub, et tegu on 'politseijaoskonna ülema või kohtutäituriga Vene keisririigis' (EKI ÜS 2024). Ivan Julma valitsemisajal keisririiki ei eksisteerinud (oli Moskva tsaaririik ehk Moskoovia), seetõttu ei tohi tõlkija olemasolevat vastet 16. sajandil kirjutatud läkitustes kasutada. Järgmise sammuna tuleb üritada välja selgitada, millist ametiisikut vaadeldaval perioodil selle terminiga tähistati. Brockhausi ja Efroni entsüklopeedilises sõnastikus on öeldud, et selle terminiga tähistati erinevaid ameteid, muuhulgas oli tegu 'tsaari volitatud kõrgeast soost isikutega, kellele usaldati olulisi ülesandeid, näiteks olid nad Moskva tsaaririigis viibivate väliskülaliste (nt saadikute) saatjad, nõuandjad ja tõlgid' (*Entsiklopeditšeski slovar...* 1898: 252). Lähtudes sellest tähendusest, kasutati tsaari läkituste tõlgetes termini lahti seletamist (1b).

(1a) ... к Двинской пристани прибыл от тебя посол Томас Рандольф, и мы послали к нему с жалованьем своего сына боярского и приказали ему быть **приставом** при после...

(1b) ...Dvina sadamasse saabus sinu saadik Thomas Randolph, saatsime tema juurde armulikult oma bojaaripoja ning käskisime tal olla saadiku **saatjaks ja nõuandjaks**...

Mujal raamatus (s.t saatetekstides) kasutati vastena sõna *pristav*, kuid juurde lisati seletus, et selle termini tähendus on ajas muutunud (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 122). Mitmete esile kerkinud tõlkeprobleemide puhul toimiti sarnaselt, s.t kirjades ja ülejäänud raamatu tekstis kasutati erinevat lahendust.

Sarnane probleem kerkis esile ka terminiga *дворецкий*, mille sõnaraamatu vasteks on 'ülemteener, majordoomus' (EKI ÜS 2024). Kuid selle tähenduse omandas termin alles 18. sajandil. Algselt oli tegu Vene vürstide ja tsaaride lähikonda kuuluva isikuga. 17. sajandil sai dvoretskist Suure Palee prikaasi ülem. 16. ja 17. sajandil olid dvoretski ametis tavaliselt bojaarid. Aastail 1473–1646 oli Moskvas vaid üks dvoretski, 1646. aastal said selle ametinimetuse korruga 12 bojaari, peagi sai sellest autiitel. Iga vürsti õukonnas oli oma dvoretski, kes kõik allusid peadvoretskile Moskvas (Andrejev 2001). Lähtudes sellest tähendusest ei ole võimalik tsaari läkitustes nimetada seda isikut eesti keeles ülemteenriks. Seetõttu loodi laenamise teel tõlkes uus termin *dvoretski* (2b) ja lisati juurde seletus, kellega oli tegu (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 155).

(2a) ...князь Борис Иванович Горбатый и **дворецкий** – Семен Никитич Бутурлин привесили к этой мирной грамоте свои печати и принесли присягу...

(2b) ...*lisasid Novgorodi asevalitseja Boriss Ivanovitš Gorbatõi ja dvoretski Semjon Nikititš Buturlin sellele rahuürikule oma pitserid ning andsid vande*...

Mõtlemisainet pakuvad ka need olukorrad, kus tõlkijal on valida rohkem kui ühe tõlkevaste vahel. Näiteks sõna *холоп* puhul võib tõlkevasteks olla laensõna *holopp* või tänapäevasele lugejale paremini mõistetavat sõna *ori*. Sarnase valiku ees on tõlkija termini *боярин* eestindamisel, kas kasutada laensõna *bojaar* või rääkida (kõrg)aadlikust. Vaadeldavate tõlgete puhul eelistati kasutada laensõnu (3b ja 4b), sest Vene tsaari kirjutiste üheks iseloomulikuks jooneks on käsitleda kõiki küsimusi läbi Moskva tsaaririigi ja oma emakeele prisma ning näis oluline seda lähenemist eestikeelses tõlkes võimalikult palju säilitada. Tõlketeaduslikus terminoloogias tähendab see võõrapäras-tava tõlkestrateegia eelistamist (kodustava ja võõrapäras-tava tõlkestrateegia kohta vt näiteks Venuti 1995, 1998).

(3a) ... а если хочешь перелаиваться, так ты найди себе такого же **холопа**, какой ты сам **холоп**, да с ним и перелаивайся...

(3b) ... kui soovid kordamööda haukuda, siis leia endale samasugune **holopp** nagu sa ise oled ning temaga siis haugugi...

(4a) ... а вели переговоры с нашим послом твои **бояре** только о торговых делах, управляли же всем делом твои купцы...

(4b) ... sinu **bojaarid** pidasid meie saadikuga läbirääkimisi ainult kaubaasjades, kõike juhtisid sinu kaupmehed...

Vene tsaari kirjades esineb ka mitmetähenduslikke termineid. Sellisteks on näiteks verb *бить челом* ja sellest tegusõnast tuletatud nimisõna *челобитье*. Sergei Kuznetsovi seletava sõnaraamatu (Bolšoi tolkovõi slovar...) kohaselt on sellel terminil kolm tähendust:

- 1) 'maani kummardamine, mille käigus laup puudutab maad' – lisatud vananenud tähenduse märgend;
- 2) 'riigiasutusele või valitsejale palve- või kaebekirja esitamine' – lisatud ajaloolise tähenduse märgend;
- 3) 'kellegi poole palve või kaebusega pöördumine' – lisatud naljatleva tähenduse märgend.

Ajaloolase Anna Horoškevitiši (2001: 121) hinnangul termini tõlgendamise võimalused selle nimekirjaga siiski ei piirdu ja ta loetleb veel lisaks mitmeid tähendusi, nagu näiteks tervitus, kummardus, kaebus, kink, palve, avaldus jms. Sageli osutub ka konteksti põhjal keeruliseks täpse tähenduse väljaselgitamine, harvad pole olukorrad, kui võibki olla nii, et mitu tegevust toimus üheaegselt. On loogiline eeldada, et teise riigi saadikud võisid tulla Vene tsaari juurde mingisuguse palvega ja samas audientsi käigus loomulikult kummardada maani valitseja ees, teda tervitada, teha talle kingitusi jne. 1573. aasta kirjas Rootsi kuningale on read:

(5a) Ты не хочешь послать нам послов **бить челом**, и мы удивлены, откуда у тебя такая гордость и сила взялась...

(5b) Sa ei taha saata oma saadikuid meie juurde **austust avaldama** – me kohe imestame, kust on sul selline kõrkus ja jõud pärit...

Ühendverb *бить челом* sai tõlgitud kui *austust avaldama*, kuna konkreetsel juhul ei ole täpselt teada, milliseid tegevusi Vene tsaar Rootsi saadikutelt ootas, kindlasti kummardusi ja tervitusi, kuid on väga võimalik, et lisaks

sellele eeldas Ivan Julm, et saadikud tulevad ka palvega või vähemalt ettepanekuga sõlmida rahu ning toovad oma heade kavatsuste märgiks kaasa ka kingitusi. *Austust avaldama* näib piisavalt laia tähendusväljaga väljend, mis võib põhimõtteliselt endas sisaldada kõiki eelpool mainitud tegevusi.

Mõnikord on põhjust rääkida ka kirjade autori enda loodud terminitest. Läkituses Simeon Bekbulatovitšile kasutab Vene tsaar üht oma lemmikväljendit *перебрать людшек*. Venekeelne verb *перебрать* on mitmetähenduslik, see võib tähistada läbivaatamist, sortimist, koost lahtivõtmist, arutamist, ümberjaotamist jms; nimisõna *людшки* on aga halvustav, põlglik vorm sõnast *люди* ehk *inimesed* ning see tähendab tühiseid/väikeseid inimesi. Ivan Julma ajal tähendas see sõnapaar vürstide valdusi puudutavate tehingute ülevaatamist. “Eesmärgiks oli vürstide ja bojaaride eemaldamine nende kohadelt, isegi kui tegu oli nende pärusmaadega, ja kolida nad ümber teistesse paikadesse, kus neile eraldati maa. Selline praktika pidi vürstide mõjuvõimu riigis vähendama, sest ümberkolimised lõhkusid sidemeid suguvõsade vahel ja vahetasid välja inimesi vürstide lähikonnas.” Tõlkes otsustasime variandi *tühiseid inimesi üle vaatama* ning lisasime taas selgitava joonealuse märkuse, ilma milleta oleks lugejal tõenäoliselt keeruline mõista, millist tegevust täpselt silmas peetakse (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 224).

GRAMMATILISED VORMID

Grammatika seisukohast väärivad eelkõige tähelepanu isikuliste asesõnade ja vastavate pöördevormide kasutusviisid.

Esimene neist seisneb mitmuse esimese isiku asesõna *meie* ja vastavate verbivormide kasutamises juhtudel, kui kõneleja viitab iseendale. Tegu on asesõna sekundaarkasutusega (selle kohta vt lähemalt Kupp-Sazonov 2023: 131–132) – *pluralis maiestatis* ning keeleteadlane Mati Ereht (1990: 37) on selle tähistamiseks pakkunud välja termini *majesteedimitmus*. Kuna Eestil pole oma kroonitud pead kunagi olnud, kuigi ta on kuulunud teiste kuningriikide koosseisu, siis puudub eesti keeles selline grammatilise vormi sekundaarkasutuse traditsioon. Samas eksisteerib tõlketraditsioon, mis tähendab, et on võimalik leida eestindusi, kus majesteedimitmus esineb. Sellest tulenevalt Ivan Julm meietab endale viidates ka oma kirjades (6b).

(6a) *Первое: ты пишешь свое имя впереди нашего – это неприлично, ибо нам брат – цесарь римский и другие великие государи, а тебе невозможно называться им братом, ибо Шведская земля чстью ниже этих государств...*

(6b) *Esiteks, sa kirjutad oma nime enne meie nime – see on ebaviisakas, kuna meie vennaks on Rooma keiser ja teised suured*

valitsejad, aga **sina** ei saa nimetada ennast nende vennaks, kuna Rootsi riik asub au poolest nendest riikidest madalamal...

Samas näitelause (6a/b) on esindatud ka teine vaadeldav tõlkeküsimus, nimelt ainsuse teise pöörde vormide ja asesõna *sina* kasutamine pöördumisel teiste monarhide poole. Eesti keeles võib selline pöördumine näida väga eba- viisakas, eriti kui arvestada, et sellele eelneb tavaliselt muljetavaldav nimekiri adressaadi erinevatest tiitlitest. Tõlkimisel lähtuti siiski mitte tänapäevastest arusaamadest, vaid vene etiketi traditsioonidest, täpsemalt sellest, et kuni peaaegu 17. sajandi lõpuni ei kasutatud mitmuse teist pööret ehk teie-vormi viisaka pöördumisena, ning Vene tsaar ei olnud mingiks erandiks. Alles päris 17. sajandi lõpus ilmus Peeter Esimese ametlikku kirjavahetusse selline teie-vormi kasutus. Põhjuseks peetakse tsaari suhtlemist prantslaste ja hollandlastega, kelle kirjades esines teietamine viisaka pöördumisena. 1720. aastate keskpaigast sai sellest tavapärane viisakuse väljendamine viis ka vene aadlike kirjades (Stepun 2007). Seetõttu ka eestikeelses tõlkes Vene tsaar sinatab teisi valitsejaid. Kui ülaltoodud näites (6a/b) võib jääda mulje, et sinatamine on seotud kirja üldise üleoleva tooniga, siis kirjast Inglismaa kuningannale Elizabeth I-le pärit näitelause (7a/b) mingisugust ülbust ei ole.

(7a) Некоторое время тому назад брат **твой**, король Эдуард, послал нескольких своих людей, Ричарда и других, для каких-то надобностей по всем странам мира...

(7b) Mõni aeg tagasi saatis **sinu** vend kuningas Edward oma mehed Richardi juhtimisel mingitel põhjustel kõikidesse maailma riikidesse...

Olla tõlkimisel nendes küsimustes võimalikult originaaltruu on oluline veel ka seetõttu, et tsaari kirjades esineb n-ö normist kõrvalekaldumisi. Näiteks ühes läkituses Rootsi kuningale (8a/b) ja Andrei Kurbskile kirjutatud kirjades (9a/b) viitab tsaar ootamatult endale ainsuse esimese pöörde vormidega.

(8a) Если бы ты хотел жить по правде, так ты бы прислал ко **мне** послов – все бы и без крови разрешилось.

(8b) Kui sa oleksid tahtnud elada tõe järgi, siis sa oleksid läkitanud **minu** juurde saadikud ja kõik oleks lahenenud ilma vereta.

(9a) Ибо если и многочисленнее песка морского преступления **мои**, все же **надеюсь** на милость божию – может господь морем своей милости потопить беззакония **мои**.

(9b) Isegi kui **minu** kuritegusid on rohkem kui liivateri mererannas, **loodan ma** ikkagi Jumala armulikkusele – ehk uputab Issand oma armulikkuse merega **minu** ebaseaduslikud teod.

Millest täpsemalt on need “anomaaliad” tingitud, on keeruline öelda. Võimalik, et kirjades Kurbskile üritab tsaar sel viisil meenutada adressaadile nende kunagist lähedast suhet, samas läkitustes Rootsi kuningale seda taotlust olla ei saa.

Kõrvalekaldumist teiste valitsejate sinatamisest esineb samuti, näiteks kirjas Elizabethile (10a/b).

(10a) А купцам твоего брата и всем англичанам мы дали такую свободную жалованную грамоту, какую даже из наших купцов никто не получал, а надеялись за это на великую дружбу со стороны **вашего** брата и **вас** и на верную службу всех англичан.

(10b) Sinu venna kaupmeestele ja kõikidele inglastele andsime sellise prii kinkeüriku, millist pole kunagi mitte keegi isegi meie kaupmeestest saanud, ning me lootsime selle eest suurele sõprusele **teie** venna ja **teiega** ning kõikide Inglismaa inimeste teenetele.

Ka siin ei ole isikuliste asesõnade valik päris selge, kas mingil põhjusel otsustas tsaar Inglismaa kuningannat teietada või tähistab mitmuse teine isikuline asesõna veel kedagi peale kuninganna enda, näiteks tema alamaid, riiki vms.

Lisaks nendele juhtumitele esineb lauseid, kus tsaari asesõnade kasutamine on mõnevõrra segadust tekitav ja päris lõplikku selgust selles osas ei olegi, kellele ta konkreetsel juhul viitab. Näiteks kirjas Stefan Batoryle hurjutab Vene tsaar Poola kuningat.

(11a) Если давно прошедшие споры разбирать, так тут кроме кровопролития ждать нечего, а если ты пришел кровь проливать и паны посадили тебя на престол для этого, то зачем было и послов приглашать? **Их** ничем не удовлетворишь, пока кровью христианской не насытятся.

(11b) Kui ammu möödunud tülisid lahendada, siis pole siin peale verevalamise midagi oodata ning kui sa tulid verd valama ja panid tõstsid su troonile selleks, siis milleks oli vaja saadikuid kutsuda? **Neid** ei rahulda miski, kuni nad kristlikust verest janu täis ei joo.

Tekib õigustatud küsimus, kes on siin *nemad*, kas poola panid, poola inimesed või viitab tsaar sel viisil siiski vaid Bátoryle endale.

Mõnevõrra sarnane segadus tekib ka järgmiste lausete puhul kirjast vürst Andrei Kurbskile.

(12a) *Писал ты, что я растлен разумом хуже язычника. Я же ставлю тебя самого судьёю между мной и тобой: **вы** ли растлены разумом или я, который хотел над **вами** господствовать, а когда **вы** не захотели быть под моей властью, разгневался на **вас**? Или растлены **вы**, которые не только не захотели повиноваться мне и слушаться меня, но сами мною владели, захватили мою власть и правила, как хотели, а меня устранили от власти: на словах я был государь, а на деле нисколько не властвовал.*

(12b) *Sa kirjutasid, et olen kõlbeliselt rikutum kui paganausuline. Ma panen su sinu enda ja minu vahele kohtunikuks: kas **teie** olete kõlbeliselt rikunud või mina, kes ma vihastasid **teie** peale, kuna tahtsin **teie** üle valitseda, kuid **teie** ei tahtnud minu valitsemise all olla? Või olete rikunud **teie**, kes mitte ainult ei tahtnud mulle alluda ja mind kuulata, vaid ise allutasite mu, haarasite minu võimu ja valitsesite nagu tahtsite, aga minu kõrvaldasite võimult: sõnades olin ma valitseja, aga tegelikkuses ei valitsenud ma sugugi.*

Esmapilgul võib jääda mulje, et tsaar otsustas lihtsalt vürst Kurbskit hakata teietama, kuid pikk süüdistuste jada, mis järgneb, jätab mulje, et ehk koonduvad selle asesõna *teie* alla kõik, kes olid tsaari suhtes opositsioonis ning ei teinud talle meelepäraseid tegusid.

ISIKU- JA KOHANIMED

Isiku- ja kohanimede tõlkimisega seotud raskusetele on tähelepanu osutanud mitmed uurijad (vt nt Komleva 2008: 209–211; Nooman & Ergeshbaeva *et al.* 2024: 655–662; Särkka 2007; Vermes 2003: 89–108). Ka tõlketraditsioonid pole selles osas olnud püsivad, on olnud aegu, kus võõrnimede mugandamine oma keeles n-ö suupärasemaks on olnud tavapärase nähtus. Näiteid pole vaja kaugelt otsida: Elizabeth I-le pühendatud Vikipeedia veebileht pakub lugemisvõimalust 146 keeles, nendes artiklites on Inglismaa kuninganna nime kuju küllaltki erinev – vn *Елизавета I*, sm *Elisabet I*, hisp *Isabel I de Inglaterra*, pr *Élisabeth Ire*, vlgvn *Лизавета I* jne.

Ivan Julma läkituste eripäraks on see, et tsaar muudab võõrnimesid üsna vabalt ja oma suva järgi, lähtudes enamjaolt vanavene keele loogikast.

Tabelist 1 nähtub, kui suured on erinevused tsaari kirjutamisviisi, traditsioonilise vene keele variandi ja nime originaalkuju vahel.

Tabel 1. Ivan Julma läkitustes esinevate isikunimede erinevad kirjutusviisid

Ivan Julma variant	Traditsiooniline vene keele variant	Nime originaalkuju	Isiku amet
Ричард Ричардов	Ричард Ченслор	Richard Chancellor	Inglise meresõitja
Антон Янкин	Энтони Дженкинсон	Anthony Jenkinson	Inglise diplomaat
Юрий Милдентов	Джордж Миддлтон	George Middleton	Inglise saadik
Антон Ольс	Тоне Ольсон	Tone Olsson	Rootsi saadik
Иван Лаврентьев	Ганс Ларссон	Hans Larsson	Rootsi käskjalg
Кнут Андреевич	Кнут Андерссон	Knut Andersson	Rootsi saadik
Бернядин Николаевич	Бьёрн Классон	Björn Klasson	Rootsi saadik

Väga sageli nõuab nime algkuju väljaselgitamine tõlkijalt tõsist detektiivitööd, uurida tuleb erinevaid ajalooallikaid ning vajadusel pidada nõu ka asjatundjatega.

Üks markantsemaid näiteid selle kohta, kui kaugele võis Vene tsaar nimede mugandamisel minna, pärineb kirjast Rootsi kuningale, kus on read:

(13a) *Когда ты прислал гонца своего **Петрушу**-переводчика просить охранной грамоты для своих послов, то мы думали – ты хочешь заключить мир по прежнему обычаю: с наместниками Новгородскими ...*

(13b) *Kui sa saatsid oma saadiku – tõlgi **Petruša** – paluma oma saadikutele turbekirja, siis me mõtlesime, et sa tahad vana kombe kohaselt sõlmida rahu Novgorodi asevalitsejatega...*

Pärast päris pikka otsimist ning nõupidamist ka Rootsi ajalugu tundvate spetsialistidega, õnnestus lõpuks välja selgitada, et Vene tsaar viitab oma läkituses isikule nimega Per Sigfridsson Rålamb. Tõlkes otsustati siiski säilitada Ivan Julma familiaarne ja mingil määral üleolev nimevariant, et anda edasi tsaari üldist suhtumist Rootsi kuningasse ja tema läkitatud isikutesse. Selleks, et siiski ka eestikeelne lugeja teaks, kellega on tegu, lisati nime õige kuju joonealusesse märkusesse (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 155).

Kirjades esines ka neid nimesid, mille puhul päris lõplikku kindlust saada ei õnnestunudki. Näiteks mainitakse kirjas Rootsi kuningale kedagi Andrus Niliševi, originaalis on tema nimi *Андрус Нилишев*, selle juurde on Ivan Julma kirjade kogumiku autorid sulgudesse lisanud nimekuju *Андрос Нильсен* (Lihhatšev & Lurje 1951: 619), internetist võib leida veel ka variandi *Андрее Нильсен*.

Kuna tõlkimise ajal ei õnnestunud leida ühtegi autoriteetset allikat, mis oleks aidanud erinevate nimekujude vahel valida, siis otsustasime nime lihtsalt transkribeerida.

Kuigi üldiselt on juriidiliste tekstide, eelkõige ametlike tekstide puhul eesti keeles traditsioon kirjutada vene isanimed viisil kellegi poeg/tütar, näiteks Ivanovitš = Ivani poeg ja Ivanovna = Ivani tütar, siis tsaari läkituste tõlkimisel, kuigi ka neid võib lugeda (ajaloolisteks) dokumentideks, eelistati transkribeerimist, nt *Vassiljevitsš*, *Mihhailovitš*, *Ivanovitš* jne. Erandiks olid need juhtumid, kui tsaar ise rõhutas, et keegi on kellegi poeg, nt *Иван Васильев сын Лапина* – *Ivan Lapini poeg Vassiljev*.

Lisaks isikunimedele võivad tõlkimisel lahendamist vajavateks probleemideks osutada ka kohanimed. Vene tsaari läkitustes esineb suurel hulgal selliseid toponüüme, mis esmapilgul näivad tänapäeva lugeja silmale üpris tundmatutena, kuid mis tegelikkuses on hõlpsasti eesti keelde tõlgitavad. Sellised on näiteks aja jooksul muutunud linnade nimed: Ругодив/Rugodiv on tänapäeva Narva, Або/Åbo on praegune Turu jne. Tõlkes lähtuti vaste valimisel sellest, mis võiks olla eestikeelsele lugejale tuttav ja mis mitte, nii näiteks mainitakse läkituses Rugodivi, ja joonealusest märkusest saab teada, et see on Narva linna vana nimi. Samas Åbo piiskopi asemel on kirjades viidatud Turu piiskopile.

Oluliselt enam valmistasid raskusi kohanimed, mis on osa Vene tsaari tiitlist (14a).

(14a) *великий князь Югорский, Белозерский, Удорьский, Обдорский, Кондийский...*

Näiteks sõna *Югорский* puhul on keeruline otsustada, millisest kohanimest on see vorm moodustatud, kuna see võib olla tuletatud nii linnanimest Юорск kui ka Põhja-Uurali teatud territooriumite nimest Юрпа. Aga eestikeelse tõlke seisukohast on see oluline otsus, sest sellest sõltub sõnakuju, kas me räägime Jugorski või Jugra suurvürstist (14b). Lisaks on teada juhtumeid, kui tiitli “suurvürst” abil “loetleti üles kõik tsaari võimu all olevad maad (kusujuures mõnikord lisati sellesse nimekirja ka territooriumid, mis tegelikult ei kuulunud Vene riigi koosseisu, kuid mille liitmist oma riigiga väga sooviti)” (Kupp–Sazonov & Sazonov 2022: 141). Kõik see raskendab veelgi õige territooriumi ja selle nime kuju kindlaks tegemist.

(14b) *Jugra, Beloozero, Udori, Obdori, Konda suurvürst...*

Diplomaatilise kirjavahetuse lahutamatuks atribuutideks on tiitlid (selle kohta vt nt Filjuškin 2006). Tsaari tiitli tõlkimisel on veel mitmeid asjaolusid, mida tuleb silmas pidada. Reeglina armastas Ivan Julm oma läkituste alguses kasutada ülipikki tiitleid. Mida rohkem soovis tsaar rõhutada oma üleolekut

kirja adressaadi suhtes, seda muljetavaldavam pidi olema tiitel, vt näiteks Rootsi kuningale Johan III-le saadetud kirja algust.

(15a) *Божественнаго и пречестнаго, троичнаго, единственнаго, препетаго, трисоставнаго, неразделнаго естества Отца и Сына и Святаго Духа, вся содержащаго милостию, властью и хотеньем скипетродержателя Росийскаго царства великаго государя царя и великаго князя Ивана Васильевича всеа Русии, Владимирскаго, Московскаго, Новгородскаго, царя Казанскаго и царя Астороханскаго, государя Псковскаго, великаго князя Смоленскаго, Тферскаго, Югорскаго, Пермьскаго, Вяткаго, Болгарскаго и иных, государя и великаго князя Новагорода Низовские земли, Черниговскаго, Резанскаго, Полотцкаго, Ростовскаго, Ярославскаго, Белозерскаго, Удорьскаго, Обдорскаго, Кондийскаго и всея Сибирские земли и Сиверныя страны повелителя и государя отчиннаго земли Лифляндские и иным многим землям восточным и западным и северным отчича и дедича и наследника и облаадателя высочайшаго вашего царскаго порога...*

(15b) *Jumaliku ja üliausa, kolmainu, ainsa, ülistatud, Isa, Poja ja Püha Vaimu lahutamatu olemuse, Vene tsaaririigi valitsuskepi hoidja, suure valitseja ja kogu Vene riigi, Vladimiri, Moskva, Novgorodi suurvürsti, Kaasani ja Astrahani tsaari, Pihkva valitseja, Smolenski, Tveri, Jugra, Permi, Vjatka, Bulgaaria ja teiste suurvürsti, Nižni Novgorodi, Tšernigovi, Rjazani, Polotski, Rostovi, Jaroslavl, Beloozero, Udori, Obdori, Konda ning kõikide Siberi alade ja põhjamaade käskija ning Liivimaa pärusvalitseja ja paljude teiste esivanematele kuulunud ida- ja lääne- ja põhjaalade pärija, valitseja ja suurvürsti Ivan Vassiljevitsi...*

Tiitlite tõlkimisel tuleb olla tähelepanelik, sest mõnikord kattub erinevatele valitsejatele saadetud kirjades tiitel peaaegu täielikult, lisatud või välja jäetud on vaid mõned sõnad. Nii näiteks peab Vene tsaar kirjutades Poola kuningale Stefan Batoryle oluliseks põimida oma tiitlisse sõnum, et tema on valitseja “Jumala tahtel ning mitte mässulise inimese soovil” (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 178). Batory nimelt oli valitud kuningas, ning seetõttu ei pidanud Ivan Julm teda endaga võrdväärseks valitsejaks.

Vene tsaari kirjutamisstiil on pärvinud paljude teadlaste tähelepanu, uuritud on nii kirjades esinevaid ja sageli ootamatult vahelduvaid keeleregistreid, sõnaloomet jpm (vt Ivan Julma läkituste silmapaistvamate joontest ja keele eripärade kokkuvõtlikku ülevaadet Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 136–138).

EKSTRALINGVISTILISED TÖLKERASKUSED

Lisaks eelpool mainitud tõlkeraskustele tuleb tõlkijal mõnikord lahendada ka küsimusi, mis jäävad väljapoole lingvistilisi teemasid. Harvad pole juhused, kui tekst, mida soovitakse tõlkida, on ajas kannatada saanud, mingid selle osad on halvasti säilinud (ja seetõttu näiteks loetamatud) või hoopis hävinud. Mõningatest tekstidest on aja jooksul ilmunud erinevaid versioone, ning võib olla keeruline välja selgitada, mis on algupära ja mis mitte.

Ivan Julma läkituste tõlkimisel ülalmainitud probleeme ei esine, sest kirjad on juba päris ammu tõlgitud tänapäevassesse vene keelde ning ka algsed tekstid on tehtud kõigile huvilistele kättesaadavaks, ilma et peaks minema arhiivi ja seal 16. sajandil kirjutatud tekste uurima. Siiski võib ka nende kirjade tõlkimisel tulla ette huvitavaid ekstralingvistilisi probleeme.

Üks ilmselt enim kõneainet põhjustanud Ivan Julma kirju on tema 1570. aasta läkitus Inglismaa kuningannale Elizabeth I-le, kus Vene tsaar elab välja kogu oma frustratsiooni, et Inglismaast pole saanud Moskoovia liitlast, et inglased on huvitatud vaid kaubanduslikest suhetest, ning et (mõningate spekulatsioonide järgi) Elizabeth ei soovi nõustuda Ivan IV kosimisplaanidega. Kirja viimases osas on teadlaste seas elavat diskussiooni põhjustanud lause.

(16a) *А ты пребываеш въ своемъ девическомъ чину, какъ есть пошлая девица.*

(16b) *Ты же пребываешь в своем девическом звании, как всякая простая девица.*

(16c) *Sina aga oled oma neitsilikus seisuses nagu iga tavaline neiu.*

Originaalis kasutab Vene tsaar sõnapaari *пошлая девица*, mille tõlkimisega isegi tänapäeva vene keelde võib olla raskusi. Nüüdisaegses vene keeles tähendab omadussõna *пошлая* 'labane, jäme, harimatu, sündsusetu jne' ning nimi-sõna *девица* on samuti mitmeti tõlgitav, nt 'neiu, piiga', aga ka 'plika'. Sõnade tähendused võivad aga ajas muutuda,⁶ seepärast selleks, et osata aimata, mida võis pidada silmas Vene tsaar, tuleb arvesse võtta nende sõnade tähendust tema ajal. Arvatakse, et sõna *пошлая* tähendas ilmselt siiski vaid 'tavaline, lihtne' (Lihhatšev & Lurje 1951: 616; Waliszewski 1989: 303).

Samas on väidetud, et algne variant võis ikkagi olla veelgi solvavam, sest uurijate sõnul on originaaldokumendis selles kohas midagi justkui kustutatud ning sõnapaar *пошлая девица* on varasema teksti peale kirjutatud, ehkki infrapunarefleksograafia uuringud ei ole seni veel täpsemat informatsiooni võimaliku algse teksti kohta andnud (Lurje 2006–2011). Tõlkides aga on vaja otsustada, kui karmilt Vene tsaar väljendub, samas on selge, et isegi kui ta

kirjutas Inglise kuningannale, et sa oled vaid lihtne neiu – oli seegi piisavalt solvav, kui arvestada, kelle poole selliste sõnadega pöörduti.

Mõnikord tuleb tsaari kirjades ette faktivigu. Näiteks kirjutab Ivan Julm Poola kuningale, et viimase Vilniuse vojevood põletas maha Sokoli lin-nuse, ajaloost aga on teada, et tegelik süüdlane oli hoopis hetman Mielecki (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 186).

Juhtub sedagi, et tsaari sõnadel ei ole üldse mingisugust loogilist mõtet või ei ole uurijatel vähemalt siiani õnnestunud välja selgitada, mida kirja autor üht või teist väites silmas pidas. Näiteks süüdistab tsaar oma läkituses vürst Kurbskile, et bojaari Dmitri Kurljatevi tütardele ostetakse igasuguseid ehteid ja soovitakse tervist, aga Ivan Julma tütardele saavad osaks vaid needused ja soovitakse nende surma. Väide on absurdne, sest kuigi Kurljatevil oli tõepoo-lest kaks tüdruku, olid nad kõnealuse kirja kirjutamise ajaks koos isaga hukatud ning tsaari tütreid (tsaarinna Anastassiaga) olid kõik juba väikeste lastena sur-nud (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 211).

Nendel kordadel ei jää tõlkijal muud üle, kui kirja tõlkes väita sama, mis originaalläkituse autor, kuid oma lugeja paremaks informeerimiseks võib lisada joonealuse märkuse.

Lisaks eelpool näidatule peab Ivan Julma kirjade tõlkimisel mõtlema veel tsaari omapärase stiili ja erinevate keeleregistrite edasiandmisele eesti keeles. Vene tsaari stiili iseloomustavad pikad põimlaused, kordused, emotsionaal-sus. Tõlkestrateegiaks sai valitud võimalikult originaalilähedane tõlge, see-tõttu on ka kirjade eestikeelsetes variantides üleloomulikult pikad laused, mis sisaldavad rohkeid kordusi, järgmine näide pärineb 1572. aasta kirjast Rootsi kuningale.

(17) *Selles õpetuses oli täpselt kirjeldatud, kuidas sa olid saanud meie suure majesteedi juurde austust avaldama Turu piiskopi magister Pauli koos kaaslastega kui meie majesteet oli oma pärusmaal Suur-Novgorodis, kuidas teated sinu saadikute saabumisest toodi meie majesteedile meie pärusmaale Suur-Novgorodi ja kuidas meie majesteet andis sinu saadikutele tavapäraselt juhised, kuidas sinu saadikud ärritasid meie majesteeti oma kohatu käitumisega ja me läksime nende peale raevu, kuidas me, asudes Suur-Novgorodis, tahtsime oma raevu sinu nõdrameelsuse tõttu suunata sinu Rootsimaa vastu ja millisel põhjusel meie majesteet lootes, et sa muutud mõistlikuks, jätsime oma raevu kõrvale, suhtusime armulikult sinu saadikute austusavaldustesse ning Astrahani Mihhail Kaibulovitšisse koos kaaslastega, meie laste palumisse ja meie duuma austusavaldustesse, ning kuidas me, lastes su saadikutel minna, saatsime sulle nendega õpetussõnad ja käsu, kuidas sa saad meie majesteedi andestuse ära teenida.*

Kõrgstiil ühes lauses võib järgmises asenduda madalkeelega ja vastupidi. Võimaluse piires üritati neid tunnuseid säilitada ka tõlkes. Tänapäeva eesti keele jaoks mõnevõrra ebaloomuliku sõnajärje ja erinevate ajalooliste reaali- dega üritati anda tõlkele arhailisema teksti olemus.⁷

Ivan Julma läkitustes on oluline koht kristluse, piibli ja kiriku teemadel ning keelel. Näiteks kirjas Poola kuningale Stefan Batoryle esineb rohkesti piiblitsitaate (Kupp–Sazonov & Sazonov 2022: 181–201), mille tõlkimine erilisi raskusi ei valmista. Kuigi tsaar kipub ka neid mõnikord oma eesmärke silmas pidades mugandama, on need siiski piiblis tuvastatavad ja seetõttu on võimalik neile eestikeelsest pühakirjast leida õiged vasted. Oluliselt keerulisem on lugu kõige jumalasse ja usku puutuvaga, mis on põimitud näiteks tsaari tiitlitesse (18a/b, 19a/b) või esineb kusagil kirja tekstis ega ole tsitaat pühakirjast (20a/b).

(18a) *Божественного и пречестного, троичного, единственного, препетаго, трисоставного, неразделного естества Отца и Сына и Святаго Духа, вся содержащаго милостию, властью и хотеньем скипетродержателя...*

(18b) *Jumaliku ja üliausa, kolmainu, ainsa, ülistatud, Isa, Poja ja Püha Vaimu lahutamatu olemuse, Vene tsaaririigi valitsuskepi hoidja...*

(19a) *Всемогущия святые и живоначальные Троицы, Отца и Сына и Святаго Духа во единстве поклоняемаго, истиннаго Бога нашего, вседержительныя десницы его непобедимые милостию мы...*

(19b) *Kõikvõimsa pühaduse ja elu alguse kolmainu, Isa, Poja ja Püha Vaimu lahutamatu kummardamise, meie tõelise Jumala, tema kõikehaarava parema käe ja võitmatu armulikkusega, meie...*

(20a) *Божиим милосердием, милостью пречистой Богородицы, молитвой святых чудотворцев и милостью святого Сергия...*

(20b) *Jumaliku halastuse, ülivoorusliku Jumalaema armulikkuse, pühade imetegijate palvete ja püha Sergi halastuse abil...*

Tõlkides selliseid ridu tekib teksti eestindajal paratamatult tunne, et oma emakeeles on raske leida seda päris õiget keeleregistrit ja päris täpseid sõnu, mis annaksid maksimaalselt lähedaselt edasi originaalis öeldut. Meie raamatu tarbeks tõlgitud kirjade hulgast jäi välja Vene tsaari läkitus Kirillo–Belozerski kloostriisse, mis pakuks kahtlemata just kiriku, religiooni ja sellega seonduvate teemade sõnavara ning viidetega tõlkijale rohkesti peamurdmist.

KOKKUVÕTE

Paratamatult tuleb tõdeda, et kui Ivan Julm n-ö kirjutab eesti keeles, teeb ta seda mõnevõrra teisiti kui vanavene ja isegi tänapäevases vene keeles. Asjaolu tõttu, et eesti keeles pole võimalik anda edasi kõikide keeleregistrite peensusi, ei teki tõlkes nii teravat kontrasti kõrgstiili ja madalkeele vahel kui originaalis.

Samas tuleb rõhutada, et sageli aitab tõlkeprobleeme hõlpsamini lahendada see, kui tõlkija suudab määratleda oma loomingu eesmärgi. Näiteks, seda tüüpi tekstide puhul, mis olid vaatluse all selles artiklis, tuleb tõlkijal otsustada, kas ta soovib, et tekstil oleks vaid meelelahutuslik otstarve või peaks see lugejat ka harima. Kui eesmärgiks on vaid lugejat lõbustada, siis näiteks võiks Vene tsaari loomunguliselt “leiutatud” võõramaised nimed ka tõlkes jätta sama-sugusele ebatavalisele kujule, kuid seejuures tuleb kindlasti silmas pidada, et lugeja informeerimine toimunud sündmustest jääb sellisel juhul tagaplaanile, kuna ta ei pruugi suuta ilma vaeva nägemata välja selgitada, kes on see konkreetne isik ühe või teise nime taga.

Selleks, et iseloomustada veidi rohkem tõlgitava isiku kirjutamisstiili, selle eripärasid ning nendest tulenevad raskusi tõlkimisel, on otstarbekas kirjutada tõlgitud tekstile vähemalt eessõna, kus neid momente saab lugeja jaoks avada. Kui aga tõlkida soovitakse rohkem kui üht ajalooallikat, võib lisaks eessõnale vaja minna ka pikemat saateteksti, mis aitaks asetada tõlgitud teksti ajaloolisesse konteksti ning annaks võimaluse tutvustada lugejale olulisemaid isikuid ja sündmusi, mis selle konkreetse teksti seisukohast on olulised.

Viimaks, tõlkides teksti, mille kirjutamisaeg jääb sajandite või aastatuhandete taha, ei ole tõlkijal üldjuhul pääsu erinevatest lühematest ja pikematest seletustest ning märkustest. Nagu varasemalt sai juba öeldud, ei panda ajalooallikate tõlgetes, erinevalt ilukirjanduse tekstidest, tõlkija kommentaare enamasti pahaks, pigem lisavad need tekstide väärtust ja näitavad lugeja-sõbralikkust, kuna lugeja ei pea alatasa entsüklopeediasse või internetiavarustesse sukelduma, et täpsustavat informatsiooni saada.

Ajalooallikate tõlkimine ei ole lihtne ülesanne, pigem küllaltki keeruline ja ajamahukas ettevõtmine, kuid see annab hindamatu võimaluse heita pilk selliste inimeste elule, maailmavaatele ja olmele, kellest meid lahutavad sajandid või isegi aastatuhanded.

KOMMENTAARID

- 1 “Vana” on siinkohal tinglik määratlus, sest mõnel juhul tähendab see täiesti väljasurnud keelt (nt gooti), teisel juhul keelt, mille kasutusvaldkond on väga tugevasti kitsenenud (nt vana-slaavi keel).
- 2 Tuleb siiski tunnistada, et suurem osa ajaloolisele stiliseeringule pühendatud käsitlusi puudutab ilukirjandusteoste tõlkimist, vt nt Troitski 1964; Vinogradov 1997; Lantšikov 2002; Fjodorov 2002: 323–331; Mešalkina 2004, 2008, ajalooallikate tõlkimise seisukohast on seda teemat vähem analüüsitud.

- Fjodorov 2002 = Fedorov, Andrei V. *Osnovy obshchei teorii perevoda (lingvisticheskie problemy)*. Moskva: Vysshaja shkola.
- Horoškevitš 2001 = Khoroshkevich, Anna L. 2001. *Rus' i Krym: ot soiuz a k protivostoianiiu. Konets XV – nachalo XVI vv.* Moskva: Editorial URSS.
- Kalisz, Roman & Kalisz, Maciej 2017. Some aspects of translating history. – *Humanistica* 21 (1), lk 67–78 (https://bazhum.muzhp.pl/media/files/humanistica_21/humanistica_21-r2017-t1/humanistica_21-r2017-t1-s67-78/humanistica_21-r2017-t1-s67-78.pdf – 09.01.2025).
- Kivimäe, Jüri 2022. Keel ja ajalugu. Kirjutada Eesti minevikust eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 699–715 (<https://keeljakirjandus.ee/wp-content/uploads/2022/09/J.KIVIMAE.pdf> – 26.06.2025, DOI:10.54013/kk776a4).
- Komleva 2008 = Komleva, Julia E. 2008. Problemy i metody istoricheskogo perevoda. – *Imagines mundi: al'manakh issledovanii vseobshchei istorii XVI–XX vv.* Nr 5. 3. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, lk 202–212.
- Krull, Hasso. 2011. Gilgameš tuleb maailma otsast. – *Vikerkaar* 3, lk 114–117 (<https://www.vikerkaar.ee/gilgames-tuleb-maailma-otsast/> – 15.04.2025).
- Kupp-Sazonov, Sirje & Sazonov, Vladimir 2022. *Su kiri on täis koera haukumist – valik Ivan Julma läkitusi*. Tallinn: Äripäev.
- Kupp-Sazonov, Sirje 2023. Personaalpronoomenite ja pöördevormide sekundaarkasutusest eesti ja vene keeles. – *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 33, lk 116–151 (DOI:10.5128/LV33.04).
- Lantšikov 2002 = Lanchikov, Viktor K. 2002. Istoricheskaja stilizatsiia v sinkhronicheskom khudozhestvennom perevode. – *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Lingvisticheskogo Universiteta* 463. *Perevod i diskurs*, lk 115–122.
- Lihatšev & Lurje 1951 = Likhachev, Dmitri S. & Lur'e, Iakov S. *Poslaniia Ivana Groznogo*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR (<http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000112/index.shtml> – 17.06.2025).
- Lurje 2006–2011 = Lur'e, Iakov S. 2006–2011. Poslanie angliiskoi koroleve Elizavete I. – *Elektronnye publikatsii Instituta russkoi literatury (Pushkinskogo Doma) RAN* (<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=9115> – 26.06.2025).
- Melnitšuk & Fenenko 2017 = Mel'ničuk, Inna M. & Fenenko, Natal'ia A. Osobennosti renominatsii istoricheskikh realii (na materiale perevodov na frantsuzskii iazyk proizvedenii I. Drutse). – *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta*. Lingvistika i mezhkul'turnaia kommunikatsiia (3), lk 108–113.
- Mešalkina 2004 = Meshalkina, Evgeniia N. Istoricheskaja stilizatsiia v ponimanii teoretikov i praktikov perevoda. K postanovke problemy. – *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Lingvisticheskogo Universiteta* 488. *Perevod i stilisticheskie resursy iazyka*, lk 21–30.
- Mešalkina 2008 = Meshalkina, Evgeniia N. *Strategii istoricheskoi stilizatsii v khudozhestvennom perevode: na materiale angliiazыchnoi khudozhestvennoi literatury XVIII–XX vv.* Dissertatsiia kandidata filologicheskikh nauk. Moskva: Moskovskii Gosudarstvennyi Lingvisticheskii Universitet.
- Minjar-Belorutševa & Pokrovskaja 2013 = Min'jar-Beloručeva, Alla P. & Pokrovskaja, Maria E. Osobennosti perevoda istoricheskikh terminov. – *Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*. Lingvistika 10 (2), lk 47–53.
- Nooman, Džaparov & Ergeshbaeva, Nurisa & Uuljan, Anarbai & Ainura, Sultanova 2024. Mistranslation of Historical Names. – *Journal of Positive School Psychology* 7 (2), lk 655–662.
- Skibiński, Edward 2015. Problems with editing and translating historical sources. Some Polish examples. – *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 28, lk 11–15 (<https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/78212/edition/58674/content> – 26.06.2025).
- Stadnikov, Sergei 2016. *Amenemhet I õpetus oma pojale Senusertile*. Bibliotheca antiqua. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Stepun 2007 = Stepun, Evgenij. Trudno vy skazat' i ne vy skazat'. – *Kommersant Vlast'* 43 (747), 05.11.2007 (www.kommersant.ru/doc.aspx?docid=821763 – 26.06.2025).

Särkkä, Heikki 2007. Translation of proper names in non-fiction texts. – *Translation Journal* (<http://translationjournal.net/journal/39proper.htm> – 26.06.2025).

Troitski 1964 = Troitskii, Vsevolod Ju. Stilizatsiia. – Kozhevnikova, V. V. (koost). *Slovo i obraz*. Sbornik statei. Moskva: Prosveshchenie, lk 164–194.

Venuti, Lawrence 1995. *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London: Routledge.

Venuti, Lawrence 1998. Strategies of Translation. – Baker, Mona & Malmkjær, Kirsten (toim). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London & New York: Routledge, lk 240–244.

Vermes, Albert Péter 2003. Proper names in translation: an explanatory attempt. – *Across Languages and Cultures* 4 (1), lk 89–108 (DOI:10.1556/Acr.4.2003.1.5).

Vinogradov, Venedikt S. 1997. Temporal'naia (vremennaia) stilizatsiia kak perevodcheskii priem – *Filologicheskie nauki* 6, lk 54–59.

Vlahhov & Florin 1980 = Vlahhov, Sergei & Florin, Sider 1980. *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia.

Waliszewski 1989 [1912] = Valishevskii, Kazimierz. *Ivan Groznyi*. Moskva: IKPA.

Weidebaum, Reet 2022. Ilmus Russowi kroonika uus tõlge. – *ERR-i kultuuriportaal* 18.10.2022 (<https://kultuur.err.ee/1608755713/ilmus-russowi-liivimaa-kroonika-uus-tolge> – 26.06.2025).

SUMMARY

How would Ivan the Terrible have written in Estonian? (Some observations on the translation of historical texts)

SIRJE KUPP-SAZONOV

Lecturer in Russian Language and Translation Studies
Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu, Estonia
sirje.kupp-sazonov@ut.ee

Keywords: historical text, language of history, diplomatic letters, Ivan the Terrible, translation

When translating a text written hundreds or even thousands of years ago for a modern reader, the translator must constantly search for the ideal middle way. On the one hand, the reader wants to feel that they are not dealing with a modern text, but, on the other hand, they want to read and understand the text without major difficulties. The translator of historical texts must inevitably be prepared to go to greater or lesser lengths in order to offer the reader not only entertainment but also the opportunity to educate themselves. This article looks at some of the difficulties encountered by a translator of this kind of text. Problems of translation and possible solutions are analysed using as examples Estonian translations of some letters written by the Russian Tsar Ivan the Terrible.

Inevitably, it must be admitted that if Ivan the Terrible had written in Estonian the text would look very different from Old Russian and even from modern Russian versions.

It should be stressed, however, that translation problems are often easier to solve if the translator is able to define the purpose of their work. For example, in the case of the type of text examined in this article, the translator must

decide whether he or she wants the text to have a purely entertaining purpose, or whether he or she also wants it to educate the reader. If the aim is merely to entertain the reader, then, for example, the foreign names creatively 'invented' by the Russian Tsar could be left in the same unusual form in translation. In that case, the translator should keep in mind that any educational aim may be lost, since the reader may not be able to find out without effort who the particular person is behind one or other of the names.

In addition to the translation itself, it is useful to write at least a preface to the translated text where many things can be explained to the reader. However, if more than one historical text is being translated, a longer accompanying text may be needed in addition to a preface to place the translated text in its historical context and to give the reader the opportunity to become acquainted with the most important persons and events relevant to that particular text.

Lastly, when translating a text that dates back centuries or millennia, the translator should usually add various shorter and longer explanations and notes which add value to the texts and demonstrate their reader-friendliness in sparing the reader the necessity of constantly diving into encyclopedias or Internet resources to obtain additional information.

Translating historical sources is no easy task – it is rather quite a complex and time-consuming one – but it provides an invaluable opportunity to take a look at the lives and worldviews of people from whom we are separated by centuries or even millennia.

Sirje Kupp-Sazonov (PhD) töötab Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi tõlkeõpetuse ja -uuringute osakonnas vene keele ja tõlkeõpetuse lektorina ning on tegevõlkija. Tema peamised uurimisvaldkonnad on grammatika roll tõlkes, vene-eesti kontrastiivgrammatika, vene-eesti tõlge, romaani "Meister ja Margarita" eestindused ning Ivan Julma kirjad.

Sirje Kupp-Sazonov (PhD) is Lecturer in Russian Language and Translation Studies at the Department of Translation and Interpretation Studies at the Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu, Estonia. She is also a translator. Her main research areas include the role of grammar in translation, Russian-Estonian contrastive grammar, Russian-Estonian translation, Estonian translations of *The Master and Margarita*, Ivan the Terrible's letters.

sirje.kupp-sazonov@ut.ee